

ZONNEKE MATTHÉE

VERZWEGEN

Vrouwen uit
een fout gezin

LEVENS

UITGEVERIJ CONSERVE

Zonneke Matthée

VERZWEGEN LEVENS

Vrouwen uit een fout gezin

[Uitgeverij De Rode Kamer | Haarlem](#)

Woord vooraf: Spreken en zwijgen

J.C.H. Blom

Over ‘de oorlog’ is vanaf het einde van de Duitse bezetting van Nederland heel veel gesproken, publiek zowel als privé. Er is geen onderwerp dat met zoveel nadruk al die jaren na 1945 in Nederland steeds aan de orde was. Natuurlijk, er waren perioden waarin het oorlogsverleden met meer intensiteit en meer emotie de publieke discussie beheerste dan in andere tijdvakken. Maar aan de orde was het steeds. Enkele recente publicaties van Rob van Ginkel en Chris van der Heijden documenteren en analyseren dat nog eens zorgvuldig. Ook in de Nederlandse huiskamers was het een veel besproken onderwerp, soms in bijna rituele herhaling van standaardverhalen. Er is een stereotiep beeld van ouderwetse Nederlandse verjaardagsavonden: mannen met bier of borrel in de ene kamer, vrouwen met een advocaatje of citroentje met suiker in de andere. Zo goed als zeker gingen dan vroeg of laat de dramatische en af en toe ook stoer getoonzette verhalen van de eigen ervaringen in vrijwel vaste bewoordingen over de tong. Dat beeld moge wat overdreven zijn, zonder grond is het niet.

Toch is er bij alle opvallend frequent spreken evenzeer sprake van zwijgen. Want zowel de publieke als de particuliere herinnering is in dubbel opzicht selectief. Het verhaal van het verleden kan niet anders dan een keuze zijn, een beeld opgebouwd uit elementen uit dat verleden. En die keuze is ook niet volledig vrij. Wenselijkheden en grenzen aan wat toelaatbaar is, hebben diepgaand invloed op wat er bewust en onbewust wel en wat er niet verteld wordt. De actuele maatschappelijke omstandigheden bepalen in hoge mate wie wel en wie niet aan het woord komt en waarover. De voormalige NSB’ers en hun kinderen behoren tot de categorie die overwegend zweeg en volgens de ‘algemene mening’ ook maar beter kon zwijgen. Het is de vraag of dat maatschappelijk en politiek wenselijk was. Maar in het licht van de betekenis van de bezettingstijd in de kernwaarden van onze samenleving is het wel verklaarbaar. Op individueel niveau heeft dit tot een reeks menselijke tragedies geleid, waarvoor sinds enige decennia in toenemende mate aandacht wordt gevraagd.

Zo past dit boek met interviews met NSB-vrouwen zowel in een onderstroom als in een hoofdstroom in de overvloedige publicaties over de bezettingstijd. Een onderstroom omdat het gaat over (voormalige) NSB’ers en hun gezinnen. Een hoofdstroom wat betreft de aandacht voor de persoonlijke ervaringen. Ik beschouw

het als een welkome aanvulling op al die oorlogsverhalen. Het onderstreept nog eens extra hoe uiteenlopend die persoonlijke ervaringen waren, hoe veelvormig dat verleden is en hoe gevarieerd de (huidige) herinnering eraan. Het gaat om een beperkt aantal personen, waarvan geenszins zeker is dat het om een representatieve selectie gaat, zelfs niet voor de primaire doelgroep (NSB-vrouwen geboren tussen 1916 en 1927). Enige voorzichtigheid bij het maken van gevolgtrekkingen is dus geboden. Maar ik zie wel degelijk aanknopingspunten voor een eventuele poging een wat algemener verhaal over de conjunctuur in de levens van NSB'ers.

Interviews met personen, die nog uit eigen herinnering over 'de oorlog' kunnen praten, geven bovenal weer hoe de betrokkenen thans over die gebeurtenissen uit het verleden denken en voelen. Dat geldt ook voor de verhalen in dit boek. Het gaat niet zonder meer om de werkelijkheid van toen, maar om (overwegend onbewuste) keuzen uit veel ingewikkelder individuele geschiedenissen. Niettemin sluiten die verhalen in uiteenlopende variaties wel degelijk aan op wat kennelijk de hoogte- en dieptepunten in die levens waren. Het gaat zeker ook niet om pure fictie. Elementen, die in veel van de interviews met de vrouwen in dit boek terugkomen, zien wij ook relatief veel terug in andere publicaties over de ervaringen van (voormalige) NSB'ers en in mondeling circulerende verhalen vanuit die hoek. Dat is vast niet toevallig. Zo valt op in hoeveel gevallen de vooroorlogse belevenissen in de NSB, zich deels ook tot in de bezettingstijd uitstrekkend, heel positief getoonzet zijn. Er was een geloof te staan voor het goede, voor de weg uit de malaise van de jaren dertig. Er was enthousiasme en er was plezier. Speciaal de Jeugdstorm heeft kennelijk veel kinderen en jongeren een mooie tijd bezorgd. Ook de Germaanse ideologie van de SS lijkt op sommigen een zeker begeistertend effect gehad te hebben, al lijkt deze richting in de interviews wat oververtegenwoordigd te zijn.

Een beslissend moment lijkt ook mei 1940 te zijn geweest. Systematisch onderzoek ontbreekt nog, maar het lijkt er op dat bij menige NSB'er de Duitse agressie even tot een zekere verwarring heeft geleid met wellicht een aanzet tot het nemen van afstand van de beweging en de aanvallende Duitsers. Maar de vijandige bejegening van de NSB'ers in Nederland drukte die neiging in de meeste gevallen snel de kop in. Zo zou volgens een verhaal in mijn familie mijn grootvader, die een trouw aanhanger van Mussert was, op de ochtend van 10 mei hebben geroepen: 'Wat een rotstreek van die Duitsers.' Maar later op die dag werd hij opgepakt en als potentiële landverrader enige tijd geïnterneerd. Zijn solidariteit met Mussert en de NSB, die mogelijk even onder druk stond, werd er vervolgens alleen maar groter op.

In veel verhalen, niet alleen in dit boek, speelt ook de vlucht na Dolle Dinsdag in september 1944 naar Duitsland (Lüneburg) een grote rol, enkele maanden later

gevolgd door de reis terug naar Noord- en Oost-Nederland. Het was een fase van voortdurende improvisatie om zich er in die omstandigheden doorheen te slaan. De meesten werden, waar zij oorspronkelijk ook vandaan kwamen, in april/mei 1945 daar in Noord- en Oost-Nederland opgepakt om een indringende ervaring in kampen voor politieke delinquenten mee te maken. Het verdere leven na ontslag uit die internering of uitzitten van een straf, werd voor vrijwel allen in hoge mate gekenmerkt door de pogingen het oorlogsverleden te verhullen en de angst voor publieke stigmatisering. Zeer breed vestigde zich de overtuiging dat men geen idee had gehad van wat er met de Joden gebeurde. Vaak hoort daar ook de opvatting bij dat, als men dat geweten zou hebben, men zich van de beweging zou hebben afgekeerd. Het lijkt een voorwaarde te zijn geweest om zich moreel staande te houden. Natuurlijk, de individuele verschillen zijn zeer groot. Bovenstaande suggesties zijn dan ook niet meer dan eerste impressies. Maar dat het om kernelementen van een eventuele collectieve belevingsgeschiedenis van voormalige NSB'ers gaat, lijkt toch wel waarschijnlijk. Ook als bron voor een dergelijk onderzoek is dit boek mijns inziens dan ook zeer welkom.

Inleiding: Interview en herinnering

In dit boek zijn vrouwen aan het woord, die vóór en tijdens de oorlog lid van de NSB waren en vrouwen die als kind in een NSB-gezin opgroeiden. Zij vertellen soms over hun idealen en overtuigingen, vaak over vlucht en internering, over schuld en verantwoording afleggen en bijna altijd wordt er ook veel gezwegen. Maar zij tonen ook de moed het verleden te laten voor wat het is en opnieuw te beginnen.

In hoeverre worden mensen gevormd door hun afkomst, opvoeding en erfelijkheid? Kun je ontsnappen aan je lot? Dit boek gaat over al dan niet bewust gemaakte verkeerde politieke keuzen vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

Verzwegen levens is gebaseerd op persoonlijke verhalen van twee generaties vrouwen: zij die in de oorlog volwassen waren en zij die in die tijd nog kind waren. Ze zijn afkomstig uit verschillende lagen van de bevolking en uit alle delen van het land. Allen vertellen over hun leven, vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, de motieven voor het NSB-lidmaatschap van hun ouders en henzelf en over de Jeugdstorm. Ze vertellen ook over hun vlucht naar Duitsland en de gevolgen waarmee ze na hun internering bij terugkomst in de maatschappij te maken kregen. De vrouwen die opgroeiden in een NSB-gezin maakten al deze gebeurtenissen als kleuter of jong meisje mee, maar hadden ook andere ervaringen. Zij werkten in Duitsland of Polen, of reisden in hun eentje met de trein door het gebombardeerde Duitsland met gevaar voor aanranding en verkrachting. Direct na de bevrijding werden de meesten van hen geïnterneerd en gescheiden van hun moeder. Jonge broertjes en zusjes werden in verschillende kindertehuizen geplaatst of bij familie ondergebracht. Zij kregen het stigma 'kind van foute ouders'.

De emoties over dat verleden zitten erg diep, ook bij degenen die deze periode als kind beleefden en de verschillen in die beleving zijn groot. De oudere generatie(s) heeft/hebben een politiek verkeerde keuze gemaakt, waarvan de kinderen nog steeds de gevolgen dragen. Soms werkt dit ook nog door bij de volgende generatie. Bij de één meer, de ander minder, afhankelijk van hun (traumatische) ervaringen, zowel tijdens de oorlog als daarna. Een aantal van de in dit boek geïnterviewde voormalige NSBvrouwen voelt zich nog steeds schuldig over hun keuze van toen, een aantal voelt zich onheus bejegend.

Zoveel jaar na de bevrijding blijft dit onderwerp in politieke, wetenschappelijke en maatschappelijke debatten voor beroering zorgen.

Waarom is het belangrijk de levens van deze vrouwen te beschrijven?

De rol en betekenis van vrouwelijke NSB-leden bleef in de meeste historische studies over de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse periode onderbelicht. In mijn onderzoek uit 2007 bleek dat hun rol en indirecte invloed, zowel binnen de ‘beweging’ als binnen de privésfeer niet moet worden onderschat.

De NSB, opgericht eind 1931, in een periode van economische crisis en politieke onverschilligheid, was een antidemocratische beweging, die onder andere tegen het vrouwenkiesrecht en emancipatie van vrouwen was. De NSB benadrukte het belang van het moederschap en grote gezinnen. Maar binnen vijf jaar na de oprichting van de NSB bleek de NSB bij een deel van de vrouwelijke leden het tegenovergestelde op te roepen. In plaats van thuis te blijven moederen werden ze actief binnen de beweging. Plaatselijke vrouwengroepen werden opgericht om handen spandiensten te verrichten voor de NSB. Daaruit ontstond in 1938 de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO), een landelijke nevenorganisatie van de NSB. In 1943 had de NSVO ongeveer 20.000 leden en een eigen tijdschrift. Een deel van deze leden had leidinggevende en coördinerende functies binnen de NSVO en was zeer actief op diverse terreinen. Van onderwijs voor meisjes, zangclubs, het organiseren van liefdadigheidsbazaars tot de Arbeidsdienst voor Meisjes. Na Dolle Dinsdag en aan het eind van de oorlog ondersteunden de leden de evacuatie naar Noord-Oost Nederland en Duitsland. Veel vrouwen schoolden zich dankzij de NSVO. Vrouwen waren niet allemaal passieve leden die braaf hun vader, partner of man volgden, zoals in het verleden vaak werd aangenomen. Uit mijn onderzoek bleek dat een deel van de vrouwen autonoom voor de NSB kozen. Een sprekend voorbeeld zijn twee jonge vrouwen die in precies dezelfde situatie verkeren en heel bewust een andere politieke keuze maakten: Hilda Bongertman en Trix Terwindt. Beiden werden halverwege de jaren dertig tot de eerste KLM-stewardessen opgeleid. Hilda werd een heel overtuigd en actief NSB/NSVO-lid, Trix ging tijdens de oorlog zeer bewust in het verzet.

Door de tweede feministische golf en de opkomst van vrouwen- en gendergeschiedenis kwam er meer historisch onderzoek naar foute vrouwen, maar nog steeds niet op grote schaal. Dat is jammer, want de personen om wie het gaat zijn nu oud en sterven en ze laten nauwelijks bronnen na. Datzelfde geldt voor de oudere, toen nog jonge meisjes, uit foute gezinnen.

Vrouwen met een NSB-achtergrond willen meestal niets over hun verleden vertellen, willen het zich zelfs niet herinneren. ‘Herinneren is een luxe die niet elke generatie zich kan veroorloven.’ Veel vrouwen afkomstig uit een dergelijk gezin, schromen dan ook vaak om hun levensverhaal te vertellen. Vooral de ouderen onder

hen.

Verantwoording

Mijn belangstelling voor dit onderwerp komt voort uit mijn eigen verleden, maar vooral uit mijn belangstelling voor vrouwen- en gendergeschiedenis. Ik heb niet de behoefte de keuzen en ideeën van deze vrouwen (en mannen) te verdedigen. Wat mij intrigeert zijn de keuzen die mensen in moeilijke omstandigheden (economische crises en oorlog) maken en waarom!

In mijn vorige onderzoek lag de gemiddelde leeftijd van de vrouwen tijdens de oorlog tussen de veertig en zestig jaar. Zij waren dus grotendeels geboren vóór en rond 1900, en zij konden dus niet meer geïnterviewd worden. In dit boek komen vrouwen van de twee daaropvolgende generaties aan het woord. Sommigen hebben de oorlog als volwassene meegemaakt, anderen waren nog kind. Zij zijn geboren tussen 1916 en 1940. De oudsten waren nog geen 25 jaar toen de oorlog uitbrak. De volwassenen kregen na de Bevrijding het stempel collaborateur of fout. De kinderen, geboren na 1 januari 1927, gaven zichzelf na de oprichting van de Werkgroep Herkenning de geuzennaam: 'kinderen van foute ouders'. Deze kinderen hebben in meerderheid bewust de oorlog meegemaakt, maar waren nog niet volwassen bij de Bevrijding in 1945. Voor al deze vrouwen betekende de Bevrijding het begin van 'hun' oorlog. Aan het geboortjaar achter de naam is af te lezen of de geïnterviewde in 1945 een kind of een volwassene was.

Na het verschijnen van *Voor Volk en Vaderland* over voormalige NSB/NSVO-vrouwen kreeg ik het verzoek van Aletta E-Quality, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis in Amsterdam (voorheen het IIAV), om in het kader van de oral-history-projecten van Aletta, deze vrouwen en meisjes op te sporen en te interviewen. Immers, de mensen om wie het gaat zijn bijna uitgestorven en hebben nauwelijks bronnen nagelaten. Datzelfde geldt voor de oudere, toen nog jonge meisjes, uit foute gezinnen.

Dat het heel moeilijk zou zijn om vrouwen uit de eerste groep te vinden wist ik wel, dat het zó moeilijk zou zijn had ik niet echt verwacht. Deze vrouwen hadden bijna hun hele leven gezwegen!

Op welke manier is het toch gelukt om met deze vrouwen in contact te komen? De veelgebruikte zwaan-kleefaan-methode werkte namelijk ook niet. Allereerst heb ik geprobeerd via mijn eigen netwerk in contact te komen met voormalige NSB-leden. Dat leverde na een lange tijd uiteindelijk twee kandidaten op. Met medewerking van

de stichting Werkgroep Herkenning is aan alle leden van de stichting afzonderlijk een oproep gestuurd met de vraag of hun moeders, indien zij nog leefden, zouden willen meewerken aan dit project. Dat leverde zegge en schrijven één moeder op, die helaas niet in staat was zich meer dan het minimale te herinneren.

Seniorentehuizen bleken dit onderwerp niet aan te durven. Een interview met mij en een kleine advertentie in het maandblad *Plus* leverde slechts één kandidaat op.

Aangeschreven landelijke en regionale huis-aan-huisbladen en lokale radiozenders die bereid waren hun ruimte en zendtijd hieraan te besteden, leverden ook één kandidaat op. Mijn oproep aan bladen en zenders kwam na bijna een jaar zoeken bij het ANP terecht. Daarop schreef *De Telegraaf* een paginagroot interview met een oproep. Pas daarna stond de telefoon bij Aletta E-Quality roodgloeiend. Er belden vooral mannen die het verhaal van hun moeder wilden vertellen. Gelukkig belden ook een paar vrouwen. Al met al was ik bijna anderhalf jaar bezig geweest met het zoeken van kandidaten voordat ik goed en wel kon beginnen met het afnemen van de interviews. De jongere vrouwen vinden was minder lastig. Via verspreide flyers over het hele land meldden zij zichzelf schriftelijk aan.

Voorafgaand aan het interview stuurde ik een ooit gehouden interview over mijn eigen leven (met foto) naar de kandidaten. Daarin stond ook mijn betrokkenheid bij dit onderwerp beschreven: ik noemde mijn grote belangstelling voor de geschiedenis van vrouwen en het feit dat mijn vader tijdens de oorlog negen maanden lid was van de NSB. Zo hoopte ik voorafgaand aan het interview het vertrouwen van deze vrouwen in te winnen. Dat bleek in de praktijk erg goed te werken. Zij hadden het gevoel vertrouwd met me te zijn, hoorde ik na afloop van ieder interview.

De interviews

Elk interview bestond uit de volgende delen: de gezinsachtergrond en hun jeugdervaringen, de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog en naoorlogse ervaringen en emoties. Ik wilde niet alleen weten waarom de geïnterviewde of hun ouders voor het nationaalsocialisme had gekozen (dat moest ik eruit trekken zonder veel antwoord te krijgen). Ik wilde ook weten uit welk soort gezin de vrouwen afkomstig waren, wat ze tijdens de bezetting hadden gedaan, hoe ze hun leven na hun internering weer opnieuw opbouwden, welke problemen ze daarbij tegenkwamen en al dan niet overwonnen. Van de tweede generatie wilde ik bovendien weten wat het betekende om een dochter van foute ouders te zijn en hoe zij daarmee omgingen.

Mijn vragenlijst werkte ik niet altijd letterlijk af, dat liet ik van de persoon en de situatie afhangen. De vrouwen werden alleen geïnterviewd, dus zonder partner of kinderen.

Vanaf het eerste contact met hen, telefonisch of schriftelijk, werd mij duidelijk gemaakt hoe onterecht (bijna) alle geïnterviewden hun eigen internering of die van hun ouder(s) hadden gevonden. Met die herinnering werd nagenoeg elk interview gestart met daarbij een verdedigende houding, soms uitgesproken, maar vooral te zien aan de non-verbale tekens: (de lichaamstaal). Soms werden vrouwen zo emotioneel bij de herinnering aan een bepaalde situatie, dat het interview tijdelijk moest worden onderbroken of dat ze te kennen gaven over het onderwerp niet langer te willen praten. Enkele vrouwen waren zich erg bewust van het feit dat het interview opgenomen werd en zij hadden een daarbij behorend taalgebruik en houding. De meeste vrouwen identificeerden zich met hun vader, een enkeling met haar moeder. Het goede karakter van ouders werd overwegend benadrukt: ouders waren altijd behulpzame mensen geweest, net als zijzelf.

Elk interview bevat alleen de herinneringen van de geïnterviewde zelf. Iedere vrouw gaf haar eigen interpretatie van de feiten en het eigen verleden. De tekst van de getuigenissen liet ik zoveel mogelijk intact. Sommige oudere vrouwen hadden de neiging tijdens het interview van de hak op de tak te springen. Om het overzichtelijk en leesbaar te houden redigeerde ik de tekst hier en daar. Soms heb ik in de tekst zelf ingegrepen of interview fragmenten verplaatst. Aan de inhoud zelf is niets veranderd. Feitelijke fouten corrigeerde ik alleen in een noot. Niet alle herinneringen zijn verifieerbaar, in dat geval liet ik ze zonder commentaar staan. De geïnterviewden konden me helaas weinig tastbare bewijzen laten zien. Een aantal was zo gelukkig nog een fotoalbum te bezitten, maar de meesten waren na Dolle Dinsdag, de vlucht naar Duitsland en de internering van hun ouders en henzelf, alles kwijtgeraakt: huis, goederen en geld.

Vooraf met de vrouwen die indertijd nog kind waren, bleken de gesprekken regelmatig emotioneel, in tegenstelling tot het merendeel van de nationaalsocialistische vrouwen. Hun was onrecht aangedaan. Desondanks reageerden de meeste vrouwen dankbaar. Na het interview lieten ze me weten dat ze opgelucht waren dat zij hun verhaal een keer in alle vrijheid hadden kunnen vertellen.

Ze konden en durfden met anderen nauwelijks over het verleden te spreken, moesten altijd op hun hoede zijn als er weer op verjaardagen of visites over 'de oorlog en de NSB' gesproken werd.

Ook mijn eigen gevoelens speelden een rol, zoals de angst en gêne om bepaalde zaken aan de orde te stellen waarvan ik wist dat ze gevoelig lagen. Ik wilde

bepaalde herinneringen activeren, maar wist tegelijkertijd dat me de deur gewezen kon worden. Dat de meeste vrouwen maar eenmaal ‘hun verhaal’ wilden vertellen, had ik al ervaren tijdens eerder onderzoek en een aantal vrouwen vertelde me dit onmiddellijk zodra ik de interviewafspraak met hen maakte.

Ik vond het zeer bijzonder de vrouwen uit dit boek te mogen interviewen. Het was zo speciaal omdat elke keer weer bleek dat de vrouwen met het interview hun eigen boek over hun verleden wilden sluiten. Zij gaven mij hun vertrouwen. Daarom zijn alle namen van de geïnterviewden gefingeerd. Ik kan echter niet uitsluiten dat sommige lezers wellicht terecht of onterecht denken een of meerdere geïnterviewden te herkennen, zeker als zij soortgelijke omstandigheden hebben meegemaakt.

De (on)betrouwbaarheid van biografische ‘herinneringen’

Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, het morele ijkpunt in onze westerse samenleving, zijn niet zomaar herinneringen. De collectieve beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog – je was goed óf je was fout – bood tot begin jaren 80 weinig ruimte voor discussie, waardoor herinneringen zowel voor de teruggekeerde Joden als de collaborateurs onbespreekbaar waren en voor een groot deel ook bleven. Ook binnen de eigen kring. Dat gold ook voor de mensen die terugkeerden uit de Jappenkampen. Pas na de inaugurele rede van Hans Blom kwam er enige nuance in de wetenschappelijke en openbare discussie over goed en fout.

Daarnaast zie je dat dingen die men liever wil vergeten, ook worden vergeten, weggestopt of verdraaid. Gevoelens als angst, schaamte, onmacht en verontwaardiging kunnen daarbij een rol spelen. Dat dit alles ook geldt voor de vrouwen in dit boek, wordt duidelijk uit de hier vertelde levensverhalen.

De hier gepubliceerde interviews hebben niet de pretentie de ‘waarheid’ te presenteren. Het zijn herinneringen aan een werkelijkheid zoals deze vrouwen die beleefd hebben. Sommige feiten vallen te controleren, andere gebeurtenissen zijn niet of nauwelijks meer na te gaan.

Binnen de geschiedwetenschap bestaat nog steeds geen overeenstemming over de plaats van levensverhalen. Vóór de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening was het interview een vanzelfsprekend onderdeel van de geschiedschrijving. Daarna verschoven nadruk en waardering in de richting van geschreven – en dus betrouwbaarder – primaire bronnen. Met de opkomst van de democratiseringsbeweging eind jaren zestig van de vorige eeuw werd *oral history* als alternatief gezien voor het beschrijven van de geschiedenis van groepen in de samenleving die nauwelijks schriftelijke bronnen hebben nagelaten, zoals arbeiders,

vrouwen en homoseksuelen. Daarmee konden nieuwe documenten geproduceerd worden die daarvoor niet bestonden. Maar er kwam ook kritiek: hoeveel historisch betrouwbare informatie bevat een getuigenverhaal?

Herinneringen gaan over vroeger. Het verleden is het onderwerp, maar de herinneringen worden in het heden verteld. Terugblikken op je leven kan zowel verhelderen als vertekenen. Herinneringen zijn onvolledig, en je kunt afstand nemen van bepaalde keuzen in het verleden. Je plakt de flarden van wat je nog weet aan elkaar en je bent selectief in wat je wel en niet vertelt. Bovendien veranderen herinneringen door de ervaringen in de tijd en door veranderende opvattingen in de maatschappij en van jezelf. Toen bijvoorbeeld feministen in de jaren 80 seksueel geweld op de politieke agenda zetten en het thema in de openbaarheid kwam, kwamen bij vrouwen eigen herinneringen aan seksueel geweld in de concentratie- en interneringskampen opnieuw naar boven. Vóór die tijd werd er nauwelijks over geschreven, laat staan verteld door de betreffende vrouwen. Interviewers vroegen er niet naar.

Daarnaast bepaalt onze stemming van het moment welke elementen we uit onze herinnering lichten. We kleuren onze herinneringen altijd in. Herinneringen veranderen in de loop van ons leven haast onmerkbaar, niet omdat er aan het verleden iets verandert, maar omdat we zelf veranderen.

Dat 'herinneren' ook een overlevingstechniek kan zijn, blijkt uit een van deze interviews. Een van de vrouwen draait als een film opnieuw haar herinneringen af om levend te houden hoe erg het allemaal is wat haar en haar familie werd aangedaan.

Bekend is dat bij oudere mensen het kortetermijngeheugen afneemt. Maar uit recent psychologisch onderzoek blijkt dat 60-plussers zich meer gebeurtenissen, met relatief veel details, kunnen herinneren uit hun tienerjaren en vroege volwassenheid dan uit andere perioden in hun leven. Dat zou kunnen komen doordat dit een belangrijke fase in hun leven was. Het zou ook kunnen liggen aan het feit dat het geheugen in deze periode beter werkt dan op latere leeftijd. De oorlogsperiode viel precies in de periode dat de hier geïnterviewde vrouwen tieners of jongvolwassenen waren.

Ten slotte

Uit dit beperkte aantal interviews mogen we geen conclusies trekken. Deze interviews brengen niet zozeer nieuwe feiten over nationaalsocialistische vrouwen en vrouwen uit foute gezinnen of over de Tweede Wereldoorlog aan het licht. Ze roepen wel nieuwe vragen op. En door de interviews krijgen we meer inzicht in

keuzen, ervaringen, en persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Door deze vrouwen, nu het nog mogelijk is, hun eigen verhaal te laten vertellen, krijgen hun keuzen, gebeurtenissen en ervaringen meer kleur door de details en emoties die daarbij een rol spelen. De interviews zijn dus een aanvulling op de primaire geschreven bronnen en op reeds gedaan onderzoek.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog bleek voor iedere geïnterviewde vooral synoniem met de internering in kampen en bestraffing, voorafgegaan door de vlucht naar Duitsland om Bijltjesdag te ontlopen. Na hun internering werden gewezen collaborateurs buiten de maatschappij geplaatst en kregen ze veel problemen: bijvoorbeeld met het vinden van een huis, het vinden van werk, door scheiding als gevolg van de oorlog en de lange internering. Ze werden gepest en getreiterd, buitengesloten, konden vaak geen carrière maken. Sommigen kregen te maken met psychische problemen. Met een verleden als collaborateur loop je niet alleen niet te koop, maar zwijg je in alle toonaarden, vaak ook tegen je eigen kinderen. Als volwassene in 1945 werden ze verantwoordelijk gehouden voor hun keuzes tijdens de bezetting en daarvoor. Het merendeel is gestraft. Zij wilden het liefst die periode uit hun leven ongedaan maken en hadden dat verleden heel diep weggestopt in hun geheugen. Dat geldt ook voor de toen opgroeiende meisjes uit foute gezinnen.

Zoals uit mijn vorige onderzoek naar voren kwam, blijkt ook uit dit beperkte aantal interviews dat het stereotiepe beeld over de niet-bewuste keuze van vrouwen voor het nationaalsocialisme wederom wordt doorbroken. Een aantal van de (hoogopgeleide) en/of economisch onafhankelijke vrouwen koos (soms al in de jaren 30) heel bewust voor het nationaalsocialisme en de ‘Groot-Germaansegedachte’. Hun opvattingen veranderden niet door de bezetting van de Duitsers. Ze werden er vaak juist door versterkt. Hoewel de moederschapscultus binnen het nationaalsocialisme werd benadrukt en daardoor aantrekkelijk was voor vrouwen, zien we tegelijkertijd dat vrouwen zichzelf dankzij het nationaalsocialisme konden ontplooien. Bij het Duitse Rode Kruis kregen meisjes de gelegenheid om tot hulpverpleegster opgeleid te worden en zo buiten de gebaande paden te gaan, zoals de hulp aan het Oostfront of in Italië. Door de onvrede over zowel de politieke als de sociaaleconomische crisis hoopten de overige volwassen vrouwen – net zoals de doorsnee NSB-leden – dat de NSB deze problemen zou oplossen.

Bij de andere geïnterviewden lijkt het alsof de ideologie nauwelijks belangrijk was en ze er inhoudelijk weinig over wisten: ze waren arm en dachten dat het onder Mussert economisch beter zou worden. Ze waren tegen het communisme, of gewoon

lid zoals je lid van de radio-omroep werd. Je was lid omdat je ouders lid waren en je vader zei dat Hitler een groot staatsman was of dat hij verwachtte dat door Mussert alle problemen opgelost zouden worden. Toch komen in hun verhalen ook andere beelden naar voren, waaruit blijkt dat de ideologie van het nationaalsocialisme wel belangrijk was. Er waren vrouwen die stukken tekst uit het NSB-programma en bepaalde liedjes nog steeds uit hun hoofd konden opzeggen of zingen. Zij dachten er toen niet over na en lijken dat nu nog steeds niet te (willen) doen.

Na hun internering waren alle NSB-gezinnen in een isolement terechtgekomen. De meeste vrouwen trouwden binnen de eigen NSB-kring. De angst om als vrouw 'over' te blijven was in die tijd groot. Later vonden de dochters ook vaak een partner uit eigen kring. Opvallend is dat er met de eigen echtgenoot nauwelijks over het oorlogsverleden werd gesproken. 'Het is voorbij,' zeiden de partners tegen elkaar.

Nagenoeg elke geïnterviewde vrouw beweerde van de concentratiekampen en de moord op de Joden niets te hebben geweten vóór het einde van de oorlog. De oorlog zelf lijkt niet veel indruk gemaakt te hebben. Over de zelfgekozen positie van henzelf of hun ouders en de wetenschap dat zijzelf of hun ouders tot de 'vijand' behoorden wordt niet of nauwelijks gereflecteerd. Zelden werd er iets gezegd over Joodse gezinnen die uit hun huizen werden gehaald of de anti-Joodse propaganda, terwijl een deel van hen dat gehoord, gelezen of meegemaakt zal hebben.

Alle geïnterviewden, op een na, groeiden op in een gezin waarvan de ouders lid waren van de NSB. Zij kregen dus de nationaalsocialistische ideologie met de papepel ingegoten. Veel vrouwen kijken dan ook met veel plezier op de Jeugdstorm terug.

In hoeverre de gewezen collaborerende vrouwen echt afstand hebben genomen van hun nationaalsocialistische denkbeelden weet ik niet. Velen bleven na de oorlog in hetzelfde circuit zitten. Twee van hen stonden tijdens het interview nog steeds expliciet achter het gedachtegoed van toen. Bovendien liet niet iedere geïnterviewde het achterste puntje van de tong zien.

Kinderen van foute ouders konden niet kiezen. Zij werden gestraft voor de keuzes van hun ouders. Naast het pesten, de internering, het verblijf in kindertehuizen en het probleem met de loyaliteit aan ouders, werd het levenslang zwijgen als zeer zwaar ervaren. Met niemand konden zij over hun achtergrond praten. Altijd moesten ze op hun hoede zijn. Door hun eigen levensverhaal te vertellen realiseerden zij zich hoe weinig ze bij het overlijden van hun ouders over hun motieven en hun keuzes wisten. Ze vonden dat ze hadden moeten doorvragen toen hun ouders op latere leeftijd ontwijkende antwoorden gaven. Veel van deze kinderen waren blij met de oprichting

van de Werkgroep Herkenning in 1981. Daar vonden zij eindelijk ‘herkenning’ en steun bij elkaar en, indien nodig, therapie en begeleiding. Toch betekent dit niet dat hun problemen daarmee ineens voorbij waren, of dat iedereen daarna ‘uit de kast’ durfde te komen. Het taboe op fout leeft (al dan niet heimelijk) nog steeds voort. Hopelijk zijn deze levensverhalen een stimulans voor verder onderzoek.

De wijze waarop deze vrouwen nu terugkijken op hun eigen foute verleden en dat van hun ouders, loopt echter sterk uiteen. De volgende twee hoofdstukken laten dit verschil heel duidelijk zien.

1 De 'dichter' die ik blindelings volgde

Afke (1916)

Afke (± 1950) (privécollectie)

Afke is 93 jaar, nagenoeg blind, slecht ter been en daardoor geheel afhankelijk. Ze woont in een kleine zorginstelling. Ze mist het gezelschap van gelijkgestemden met wie ze over haar krant (de NRC), boeken en klassieke muziek kan praten. Ze voelt zich een buitenbeentje en heeft haar lot aanvaard. Geen van haar medebewoners weet dat ze ooit anderhalf jaar als 'landverraadster' in Leeuwarden geïnterneerd werd. Nu wil ze haar verhaal aan mij vertellen. Ze raakt geëmotioneerd. We hebben weinig tijd, ze raakt snel vermoeid. Als ik haar de dag na het interview bel, vertelt ze over haar slapeloze nacht en over haar gevoel dat ze eindelijk verantwoording heeft afgelegd. Voor haar is het boek nu definitief gesloten.

‘De crisisjaren waren zwaar. Ik weet nog dat vader er in die tijd over heeft gedacht om de boerderij aan de kant te doen. Toen ik in 1935 mijn kweekschoolakte haalde, bestond er een overschot aan onderwijspersoneel. Door de bezuinigingen van de regering-Colijn op het onderwijs was het aantal leerlingen per klas vergroot. Je kwam niet aan de slag. Verschillende meisjes uit mijn klas kwamen daardoor niet voor de klas, maar op kantoor terecht. Gelukkig was in 1935 de aanstelling

‘kwekeling-met-akte’ uitgevonden. Ouders legden geld bij elkaar en daarvan kon een ‘onbezoldigd’ onderwijzer(es) aangesteld worden. Dat had het voordeel dat een beginner in de praktijk ervaring op kon doen, terwijl een school de klassen kleiner kon maken. Ik kreeg zo’n aanstelling als kwekeling-met-akte in een klein dorp. Daardoor kwam ik bij mijn grootvader in huis. Bij hem vandaan kon ik met de stoomtram, die er toen nog was, naar mijn werk. In een ander klein dorp kreeg ik later een officiële aanstelling als onderwijzeres.

Vervolgens heb ik tijdens de bezetting de stap gemaakt om op de Deutsche Schule in Leeuwarden te gaan lesgeven. Rijksduitsers die hier woonden, werden gedwongen om hun kinderen naar die *Deutsche Schule* te sturen. Ik denk dat er alles bij elkaar zo’n twintig kinderen op zaten. Het onderwijs was in de Duitse taal: we hadden Duitse leermiddelen en de voertaal was Duits, hoewel ik geen bevoegdheid Duits had. De school zat in een oud gebouwtje in Leeuwarden: een voormalig fröbelschooltje. Voordat ’s morgens de school begon, moesten we eerst de Duitse vlag begroeten. Dus ook het onderwijs was op nationaal socialistische leest geschoeid. Het hoofd was een getrouwde Duitse man en later kwam er nog een onderwijzer uit Limburg, mijnheer Huiskens, ook getrouwd. Omgaan met collega’s van die Deutsche Schule ging dus niet, ik was de enige onderwijzeres. Achteraf zie ik die Deutsche Schule ook als een stuk Duitse propaganda.

Ik ben op een boerderij hier in de buurt geboren, in een gewoon boerengezin. In dit deel van Friesland bestond vroeger alleen grootgrondbezit. Er was één adellijke familie, Van Swinderen, met heel veel landerijen. Mijn vader was veeboer, een huurboer. Mijn grootvader is ook nooit eigen baas geweest. Mijn moeder kwam uit een eenvoudiger familie dan mijn vader. Mijn vader was veel intelligenter dan mijn moeder. Geen van mijn ouders had meer dan lagere school. Wij waren met z’n vijven. Ik was de middelste: boven mij had ik een oudere zuster en broer en onder mij een zuster en broer. Ik was de lastigste van het stel. Mijn broers en zussen hebben allemaal mulo gedaan. Na de lagere school ben ik naar de kweekschool gegaan. Mijn grootste handicap was mijn enorme slordigheid en daarom werd ik ook naar een kweekschool met internaat gestuurd. Moeder was niet in staat om mij m’n slordigheid af te leren en mijn ouders dachten dat het daar wel zou lukken. Helaas, helaas, ik ben nog altijd slordig. Mijn moeder was doopsgezind en we zijn op catechisatie geweest bij de doopsgezinde gemeente. Alleen mijn oudere zuster is bij de doopsgezinden aangenomen. Zelf ben ik nooit lid van een kerk geweest; ik ben agnost.

Na de oorlog werd ik geïnterneerd en moest ik voor het tribunaal in Leeuwarden verschijnen, een soort rechtbank die speciaal was ingesteld om landverraders te berechten. Een tribunaal bestond uit drie leden, één jurist en twee leken, zij moesten het vonnis uitspreken. Omdat ik geen lid van de NSB was geweest, moesten ze toch redenen hebben om me te veroordelen. Daarom hadden ze op die dagvaarding gezet dat ik op die Deutsche Schule de Duitse vlag had begroet. Daarmee werd duidelijk dat ik me on-Nederlands had gedragen en dus een landverraadster was. De advocaat die mij moest verdedigen versprak zich lelijk en hij was nota bene een familielid. Hij had gezegd: “Nou ja, dat groeten van die vlag op die Deutsche Schule was een vorm, zoiets als bidden op de christelijke school.” Daardoor legde hij er juist de nadruk op. Dat was wel heel dom van hem om dit zo te zeggen. Toen ben ik veroordeeld tot vijftien maanden internering en het verbod om tien jaar in het onderwijs te werken. Er waren ook nog andere redenen waarom men mij van landverraad kon beschuldigen. Naast mijn werk op school voerde ik al vanaf 1935 het secretariaat van de *Mienskip*. De *Mienskip* bestond uit een groep Friezen die ijverden voor het onderwijs in de Friese taal op de scholen in Friesland. Dat vond ook ik heel erg belangrijk. Ik maakte zelf mee hoe de kinderen in het Hollands (Nederlands) onderwezen werden, terwijl hun hele leventje Fries was. Vergeet niet dat niemand in die tijd televisie had, dus kinderen hoorden nauwelijks een woord Nederlands. De kinderen die op school kwamen spraken Fries, dat was hun natuur. Ze begrepen me vaak niet, die kleine ukken. Tijdens de bezetting bestond er in Friesland ook nog een groep Friese nationalisten die de aansluiting wilden van Friesland bij de provincie Friesland in Duitsland. Onder hen leefde de gedachte: “We kunnen nog beter direct vanuit Berlijn bestuurd worden dan door Den Haag.” Het was een beetje een anti-Hollands streven. Je kunt zeggen dat we een beetje separatistisch waren. Wij waren toch gekeerd tegen dat centralisme uit Den Haag en hoopten, net als de Vlamingen, daardoor meer respect voor onze eigen taal en cultuur te krijgen. Wij dachten dat dit onder de Duitsers beter zou lukken, omdat er ook in Duitsland een stroming binnen de boerenstand was, die het belang daarvan inzag. Daar wilden wij als Friezen ook bij horen. Liever bij die “groot-Duitsers” dan bij Mussert. Wij waren niet bang dat we onder de voet gelopen zouden worden door de Duitse overheersing.

Mijn vader had wel enige sympathie voor “Landbouw en Maatschappij” en hij was, net als ik, erg onder de indruk van de Friese dichter Rintsje Sybesma. Dat was dé idealist. De “dichter-veearts” die bijna alleen in het Fries publiceerde en de boerenstand in Friesland heel erg genegen was. Eigenlijk moet ik zeggen dat hij het een beetje idealiseerde. Nu zie ik in dat ik toen eigenlijk blindelings die

idealistische Rintsje Sybesma achterna ben gegaan. Die man had zo'n geweldige uitstraling! Mijn moeder was overleden. Ik had een vader die heel erg introvert was, en zich niet erg uitte. Er hing altijd een heel bedrukte stemming in ons gezin en van die Sybesma, daar ging iets van uit. Je kwam onder zijn bekoring. Een boeiende man! Dat kwam omdat hij ook zo mooi kon spreken. Wat hij zei en schreef sprak mij aan, die man betekende voor mij levensvreugde!

Ik ben ook lid geweest van het *Fryske Faksisten Front (FFF)*, in mei 1933 opgericht door Rintsje Sybesma en Jan Melles van der Goot. Van der Goot was de officiële leider van het FFF, hij kwam ook uit deze streek. Van der Goot was toen dertig jaar en kandidaat-notaris. Hij woonde op kamers in Heerenveen. Hij sprak vaak met Sybesma en hij was een beetje een zonderling, een vereenzaamde figuur. Hij had gebroken met zijn familie die dat idealistische ook niet kon volgen. Zo herinner ik me Jan Melles van der Goot. Het was een niet zo georganiseerde groep, een beetje dweperig. Zo waren we allemaal, geloof ik. Maar dat kwam vooral door Sybesma. Toen Jan Melles van der Goot in 1940 kwam te overlijden, was zijn begrafenis in Wijckel en Sybesma had die mede georganiseerd. Het was een en al propaganda: over de kist was de Friese vlag gelegd en er waren veel Duitsers uitgenodigd. Op dat moment waren de Duitsers, zeg maar, nog heel vriendelijk voor de Nederlanders. Ik geloof dat er tijdens zijn begrafenis ook over gesproken werd dat Friesland meer eigen zelfstandigheid zou krijgen.

De ideeën van de Fryske Faksisten kwamen ook voort uit de taalbeweging. Ik dacht, dit is een goede gelegenheid, wij vechten voor Friesland en de Friese taal.

Daarnaast bestond in Friesland ook het *Trijemanskip* (Driemanschap) vertegenwoordigd door Folkertsma, dominee Kalma en Sybesma. Hun doel was meer eenheid in de Friese beweging te brengen om de Friese belangen zo beter bij de Duitse bezetter te kunnen behartigen. Met zijn drieën hielden ze toespraken in de zalen van Muziekcentrum Schaaf in Leeuwarden. Je kunt hen een beetje vergelijken met het "Driemanschap" in Nederland: de Nederlandse Unie. Dat werd in minivorm een beetje nagebootst. De Mienskip was het niet helemaal, want daar zaten mensen bij die anti-Duits waren, zoals uit de "Liga" en het *Selskip* (Christelijk gezelschap). Zij waren wel voor onderwijs in het Fries op de scholen. Die Friese Beweging was weer allemaal in hokjes opgedeeld. Je kunt het vergelijken met de Vlamingen, die vormden toen geen eenheid. Ik heb kortgeleden nog, nu Hugo Claus dood is, *Het verdriet van België* beluisterd en dan denk ik: "Ja, er waren toch een aantal overeenkomsten met Friesland. De Vlamingen waren ook erg pro-Duits."

Maar doordat je pro-Duits was, kwam je wat eerder in een isolement. Wij waren in die tijd helemaal niet zo op de NSB gesteld. De Friese nationalistenvragen bij

Mussert weer een beetje dat Hollandse centralisme. Nu denk ik dat Mussert door zijn dood heel groot is geworden. Hij heeft na de oorlog zijn lot aanvaard en stond ervoor. Ik weet nog wel dat hij tegen zijn zwager Terpstra zei, toen hij wist dat hij zou worden terechtgesteld: “Hier is mijn jas, ik heb hem niet meer nodig.” Dan denk ik: “Een man die dat allemaal kan, is als een groot man gestorven.” Maar vóór zijn dood hadden wij toch wel veel bedenkingen tegen hem. Wij zaten meer op die SS-gedachte. Dat was de richting Feldmeijer. De SS’ers gingen uit van de “GrootDuitse gedachte” en ze waren ook racistisch en fel antisemitisch. De “Groot-Duitse gedachte” hield in dat er een heel groot Duitsland moest komen, Duitsland moest hét Rijk in Europa worden. Volgens de opvattingen van de SS’ers zou iedereen blond haar en blauwe ogen moeten hebben, dat racistische. Ze vonden dat mensen die ziek waren maar moesten verdwijnen. Homo’s mochten niet bestaan, die moesten maar liever afgemaakt worden. Daar was ik het toen wel mee eens. Ja, nu niet meer.

Ik heb tijdens de oorlog, toen ik op de Deutsche Schule werkte, met het “Opvoedergilde” – de onderwijzers – een reis naar Salzburg gemaakt. Daar waren ook leerkrachten bij die aan andere Deutsche Schulen verbonden waren. Daar werd je toch, door het uitstekende gastheerschap, een beetje op handen gedragen. Wij werden enorm in het zonnetje gezet. Dat wil een mens ook wel eens. Maar achteraf gezien is dat natuurlijk allemaal berekening geweest. We zijn daar ongeveer veertien dagen geweest. We gingen naar concerten, de omgeving bekijken en natuurlijk naar Salzburg, de stad van Mozart. Wat propaganda al niet met je doet! Je werd overspoeld en je bent op die leeftijd gevoelig voor die dingen, maar misschien ook wel een beetje uit een soort minderwaardigheidsgevoel: “Maar in Duitsland, dáár zijn we in tel.” Dat speelde bij mij zeker ook een rol.

Ik wist wel dat er Joden opgehaald werden. Dat vond ik vreselijk, maar ik dacht niet: “Dan wil ik er niets meer mee te maken hebben.” Ik heb altijd geloofd dat zij in werkkampen tewerkgesteld werden. Ik heb laatst thuis nog geluisterd naar Geert Maks *In Europa*, dat door de VPRO uitgezonden werd. Die gasovens!!!! Ik vond het zo erg toen een of andere directeur zei: “Ik heb nog een betere oven.” Gruwelijk!!!! Ook toen ik een dienstmeisje hoorde zeggen: “Oh wat is het hier weer rokerig, ze zijn zeker weer aan het verbranden.” Die mentaliteit, dat het toen zo gewoon gevonden werd. Maar daardoor heb ik het nu pas goed beseft. Dit onderwerp kwam tijdens mijn internering ook ter sprake met juffrouw Colenbrander. Zij heeft mij echt de ogen geopend. In die tijd was je blind. Ik heb echt niet beseft wat er met de Joden precies gebeurde. Ik was absoluut niet kritisch. Je moet je dat voorstellen, ja, misschien was ik wel naïef. Dat ene is belangrijk, de Friese taalstrijd is belangrijk. Ja, én die Sybesma. Ik heb Sybesma verafgood. Dat kan je rustig zeggen. Een beetje

meisjesachtige dweperij is dat geweest. Omdat ik vertel uit welke sfeer ik kwam. Mijn *heit* was ziekelijk introvert kun je haast wel zeggen. Wij zagen die idyllische kant. Het had ook iets te maken met een gezonde kringloop, wat nu de linkse tak is van ‘biologisch dynamisch’ en zo. Dat zat er bij mij ook allemaal achter en dat had ik ook bij Sybesma geproefd. Ja, ik was een beetje een naprater. Je wordt toch door de jaren heen wijzer; dan pas komt het verstand.

De opstandigheid was meer baldadigheid en ja, hoe moet ik het zeggen? Hoe kan ik dat het best uitdrukken? Ik was op catechisatie bij de doopsgezinden en de dominee schreef in mijn boek de spreuk:

“Ik jaag ernaar of ik het grijpen mag.”

En hij heeft toen een toespraakje gehouden waarin hij zei dat hij dat voor mij zo toepasselijk vond:

*“Nou zie ik je ook voor mij voorbijfietsen
en daar gaat ze weer, een felle.”*

Je kunt wel zeggen, de vitaliteit van het leven, dat sprak mij geweldig aan!

De “verzuiling” is hier in Friesland ook enorm sterk geweest. Hoe ging het er in de dorpen aan toe? De ene winkel had een roomse eigenaar, daar kocht je dus niet, wel in de winkel van de protestanten aan de overkant. Zo ging het met alles. Die schotjesgeest, die verfoeide ik zo erg. Nog een voorbeeld, ik was onderwijzeres in dat kleine dorp: het was Koninginnedag, de verjaardag van koningin Wilhelmina, 30 augustus. Je zou denken dat er voor alle schoolkinderen één feest zou zijn. Nee! Er bestond een bepaald terrein, een weide, waar het feest altijd werd gevierd. Op de ene dag was die weide voor de leerlingen van de openbare school en de volgende dag was hetzelfde feest voor dezelfde koningin op hetzelfde terrein, maar dan voor de leerlingen van de christelijke school. Bespottelijk! Daar kwam ik tegen in opstand.

Internering

Direct in de meidagen, dus meteen na de bevrijding, kwamen ze mij halen bij vader thuis, want ik woonde intussen weer op de boerderij. Aan die Deutsche Schule beviel het me toch niet zo goed en ik wilde voor mijn zus zorgen. Toen zeiden ze op school: “*Sie sollen die Flinte nicht ins Korn werfen.*” Ik antwoordde: “Nee, maar ik ben thuis nodig.” Mijn oudere zuster was manisch-depressief en ze had net weer een

aanval gekregen. Die ziekte heeft altijd als een schaduw over ons gezin gehangen. Dan had ze weer een periode dat het goed met haar ging en dan kwam het weer terug. Verschrikkelijk wat zij meegemaakt heeft. Mijn moeder wilde haar niet in een inrichting doen, want dan zou ze voor haar hele leven getekend zijn, vond ze, dus ze werd thuis verpleegd. Maar tijdens de oorlog hadden we ook geen verpleegster meer in huis, mijn moeder was al jong overleden en toen zei ik: "Ik ga naar huis en ik zorg voor Gepke." Dat was de reden waarom ik aan het eind van het schooljaar 1943-1944 bij het Duitse onderwijs ben weggegaan en dus weer thuis woonde. *Sie sollen die Flinte nicht ins Korn werfen*, is een spreekwoord en betekent: je moet niet voor je idealen weglopen. Ze dachten dat ik niet meer achter mijn idealen stond. Maar dat was het geval niet. Ik stond nog steeds achter mijn idealen. Ik ging dus naar huis. Maar waarom werd ik niet vertrouwd door de Duitsers? Het nieuwe schooljaar 1944-1945 was net begonnen toen Dolle Dinsdag aanbrak op 5 september. Toen werd door de Duitsers gedacht dat ik *seach it swurk al driuwen* (zag aankomen dat het mis zou lopen – ZM). De school is in september nog naar Duitsland geëvacueerd, zoals de meeste NSB'ers naar Duitsland zijn gegaan. Maar het gezin van Sybesma is hier gebleven. Ik weet wel dat ze er wel over hebben gedacht om ook naar Duitsland te vluchten. Er werd gewaarschuwd voor Bijltjesdag, "je moet de eerste tijd zien weg te zijn." Toen kwam Sybesma naar me toe en zei: "Dacht je dat ze jou in Duitsland niet zouden kunnen vinden?" Toen dacht ik: "Hij heeft gelijk, ik blijf hier." Dat is ook het geluk van Sybesma en zijn gezin geweest, want anders hadden ze veel meer narigheid gehad. De gezinnen die op Dolle Dinsdag zijn vertrokken hadden al een moeilijke periode in Duitsland achter de rug toen ze bij terugkomst werden geïnterneerd. Daardoor zaten in het kamp in Leeuwarden wel negenhonderd vrouwen, die allemaal met de transporten uit Duitsland waren teruggekomen.

Na mijn arrestatie heb ik eerst in kamp Sondel in de bunkers van de Duitsers gevangengezeten. Er zaten vrouwen die afkomstig waren uit een school in Sneek. Op die school waren zij kaalgeknipt en dat vond ik meer dan schandelijk. Daarom hadden die vrouwen allemaal doekjes om hun hoofd gebonden. In Sondel ging het nogal militaristisch toe. We moesten, dat hadden ze van de Duitsers afgekeken, 's ochtends aantreden en dan moesten we het aantal vrouwen opgeven. Toen zei ik: "Weet je wat jullie moeten doen? Als ze zeggen: 'Geef Acht!', dan moeten jullie allemaal dat hoofddoekje aftrekken, dan zien ze jullie kale koppen en dan kunnen ze zien wat ze gedaan hebben." Er waren huismoeders bij van een jaar of vijftig, die hadden ze ook allemaal kaalgeknipt. De leiding vond dit natuurlijk helemaal niet leuk en ze wisten dat ik de boosdoener was, dat ik de aanzet had gegeven. Ik moest op het matje komen en toen ontdekten ze zogenaamd ineens ook bij mij luizen. Dus mijn

haar moest eraf. Ik was daar ook een beetje de balorige. Je was opstandig en je haalde kattenkwaad uit in dat kamp. We hebben er regelmatig een poppenkast van gemaakt.

Later werden we ondergebracht in een interneringskamp bij Leeuwarden. Ericadorp werd het kamp genoemd. Het hoorde bij vliegveld Leeuwarden en daar stonden vier verschillende stenen gebouwtjes en een keuken. Dat zal voor het huishouden van het kamp geweest zijn. Sommige van die gebouwtjes waren bunkers. Die eerste tijden waren erg moeilijk, er waren problemen met de voedselbevoorrading. In het begin hadden we ook honger in het kamp. Dan waren er werkgroepen en zij smokkelden boterhammen mee in hun directoire (onderbroek – ZM), in hun beha, want je werd onderzocht als je weer terugkwam. Je zag ook hoe je elkaar nu weer bedonderde, het brood dat in de kastjes lag werd van elkaar gestolen. Sommige groepen werden uit werken gestuurd. Ik moest in het kamp blijven, omdat ik kampoudste was. Dat was een beetje de schakel tussen de leiding en de gevangenen. De schakel tussen de verschillende delen. Je moest het je medekampgenoten vertellen als iets niet in orde was en aangeven wie wat moest regelen: de taken verdelen. Schoonmaken werd door de “sjefkes”, de opzichters, gedaan. Je verdiende niets. We sliepen op britsen, drie lagen hoog. Er was een ziekenbarak en zondags kwam er een dominee. Ik weet nog wel – wij waren buitenkerkelijk – dat er een orthodoxe dominee kwam en dat ik begon over Nietzsche. Ja, dat was een beetje opscheppen, want ik wist amper wie Nietzsche was. Ik kon het er “breed nemen”, want de kampcommandante – ja daar is een vonkje overgesprongen tussen haar en mij – vond dat ik voor de vrouwen kamphoofd moest worden. Die vriendschap met juffrouw Colenbrander is gebleven tot haar dood toe. Ze is een van mijn beste vriendinnen geworden. Dat kwam ook door haar instelling. Zij kon over “prikkeldraad” heen kijken.

Verder leven

Ik had nog wel een paar vriendinnen uit mijn kweekschoolperiode overgehouden. Ze zagen mijn strijd voor de Friese taal als een soort afwijking, maar “schouderden” me toch niet. Er was bij die kweekschool een sterke band, ook tussen de leerlingen die een keer in de zoveel jaar nog bij elkaar kwamen. Maar ja, als je heel oud wordt verlies je vriendinnen. Het laatste stukje leven is ook wel eenzaam hoor, maar de vriendschappen van vroeger, die zijn ijzersterk. Je kunt elkaar soms tijden niet gezien hebben en dan kun je weer doorgaan waar je gebleven bent. De kennismaking later is vluchtiger. Ik heb nog een vriendin in Zweden, ook een meisje uit Friesland, ze zat een klas lager op de kweekschool, maar we hebben altijd contact gehouden.

Zij was met een Deense man getrouwd. Haar man is overleden en zij is ook slechtziend. Ze woont net als ik in een verzorgingshuis en de ene zondag belt ze mij en de volgende zondag bel ik haar. Tijdens de oorlog was ik helemaal alleen. Thea uit Denemarken was ook niet politiek georiënteerd, maar ze voelde zich pro-Duits, omdat een tante van haar in Hannover woonde en daar ging ze altijd naartoe. Familiecontacten na de oorlog? Nee. Mijn jongere broer was in het begin ook wel een beetje gecharmeerd van Sybesma. Hij had mijn jongere zuster en mijn oudere broer bewogen om naar een soort *Landesschule* in Duitsland te gaan en toen ze daarvan terugkwamen, zong mijn oudere broer ook Duitse liedjes. Maar eenmaal op de landbouwschool in Leeuwarden ontmoette hij een meisje. Zij kwam uit een onderwijzersmilieu en was vreselijk anti-Duits. Hij is ten halve gekeerd en wilde niets meer van de Duitsers weten.

Mijn vader is later geschorst. Hij was raadslid van een waterschap en dat werd door de Friese boeren een beetje als een erebaantje beschouwd. Na de oorlog werd hem gezegd dat hij niet meer voor die functie in aanmerking kwam. Hij stond op zijn achterste benen en zei: “Ik heb me niet met politiek bemoeid.” Daarna heeft hij een broer naar de reden laten informeren bij de directeur van de Condensfabriek in Leeuwarden, een beetje een invloedrijk man. Hij had gezegd: “Het is de sfeer, je hebt twee dochters die pro-Duits zijn geweest, dat had je moeten keren en dat heb je niet gedaan.” Een jonger zusje van mij was ook onder de betovering van Sybesma gekomen. Zij was leidster van de Jeugdstorm en met Dolle Dinsdag naar Duitsland gegaan. Toen hebben we lange tijd niets van haar gehoord. Dat vond mijn vader vreselijk, hij vreesde het ergste. Later bleek dat zij de oorlog verder in Leipzig had meegemaakt. Bij terugkomst is ze ook geïnterneerd. Na haar vrijlating is ze getrouwd en ging ze in Groningen wonen. Het contact was vroeger beter dan nu. We hebben toch heel verschillende levens geleid. Zij, de getrouwde vrouw en ik de ongetrouwde. Amor heeft wel eens een straatje met me omgelopen, maar ik ben de ware Jacob nooit tegengekomen. Ik denk toch ook dat, als ik hier was gebleven en niet bij het onderwijs was gegaan, ja, misschien was het dan wel gelukt. Misschien had ik wel een te mannelijke inslag, want ik heb na mijn vrijlating voor die Friese beweging een verhaal geschreven onder de schuilnaam, *Únder it Úleboerd*. Dat was in een tijdschrift, *It Fryske Folk*. Een vervolghet verhaal over boerengezinnen, hoe het daarmee ging. Het verhaal kreeg wel een gunstige beoordeling. “In het land der blinden is eenoog koning,” zeggen ze wel. Er waren mensen die *It Fryske Folk* lazen vanwege dat vervolghet verhaal, nu zit ik niet op te scheppen. Anderen dachten dat ik een man was. Ik mocht immers tien jaar lang geen onderwijs meer geven en moest toch geld verdienen. Ook heb ik nog wel eens een korte schets in de *Leeuwarder*

Courant gehad, maar ook dan schreef ik niet onder mijn eigen naam. Dankzij juffrouw Colenbrander ben ik weer op het juiste spoor geraakt. De rest van mijn leven ben ik bij het onderwijs gebleven.'

2 ‘Wat vader zei was goed!’

Machteld (1916)

In een dorp van nog geen tweeduizend inwoners ligt het domein van de 93-jarige Machteld. Haar huis is als een museum ingericht. Alle lampen en een imposant tvscherm staan dag en nacht aan. Door de glas-in-loodramen komt geen straaltje licht naar binnen. Onder haar huis heeft ze een extra woonkamer laten bouwen voor haar hobby, handwerken. Haar toilet lijkt op een boudoir. In dit huis wil ze tot haar dood blijven wonen; haar hele huis is daar op ingericht. Hier woont een vrouw die in twee jaar tijd in dertien interneringskampen heeft gezeten, die niemand wil zien, die genoeg heeft aan zichzelf en die zich heeft omringd met alles waar ze belang en waarde aan hecht. Het is warm in haar kamer en haar handen trillen. Sinds een paar jaar heeft ze de ziekte van Parkinson.

‘Ik ben opgegroeid in een welgesteld middenstandsgezin. Mijn vader had een drogisterij. We waren met z’n vieren: ik heb een oudere zuster, een oudere broer en een jongere zuster, een kleptomane. Zodra ik me omdraai is er wat weg. Ik heb daar geen zin in. Ik kan gemakkelijk wat weggeven, maar ik wil niet bestolen worden. Dat is de familie in een *nutshell*.

Ik ben nooit een licht geweest op school. Leren paste niet bij me. Ik zat op de Nutsschool, een school voor de betere burger. Ik had altijd commentaar op de leraren omdat ik het nooit met hen eens was. Daarna zat ik op een privéschool voor middelbaar onderwijs, maar die ging failliet. Ook zat ik een tijdje op de Handelsschool en daarna heb ik geleerd voor apothekersassistente – ik was toen tussen de zestien en de achttien jaar – het vak heb ik nauwelijks uitgeoefend. Ik weet me heel goed voor te doen, maar in feite kan ik niet leren.

Naast een goedlopende drogisterij had mijn vader een winkel met verf en schildersbenodigdheden voor kunstschilders. Op een dag gingen de huurders in het huis naast ons weg. Vader kocht dat huis om er een kunsthandel van te maken. Uit liefhebberij repareerde hij antieke klokken. Als ze klaar waren werden ze verkocht. Ik ben met schilderijen en antiek opgevoed en ik kan goed handelen. Die kunsthandel werd van mij. Ik kan van niks geld maken en dan hoef je niet geleerd te zijn. Toen kwam de oorlog en ging alles naar de bliksem.

Mijn vader had een Joodse vriend, eigenaar van een grote meubelzaak. Hij werd lid

van de NSB. Hij vond dat mijn vader ook lid moest worden en wist hem te overtuigen. Toen ik achttien was, vond mijn vader dat ik ook lid moest worden om de idealen te steunen. Zelf dacht ik er niet over na: wat vader zei was goed. Daar had ik geen commentaar op. Ik ben een uitgesproken vaderskind. Mijn moeder was een geduldige huisvrouw, ze deed wat vader zei. Tegen haar had hij niet gezegd dat ze lid moest worden.

Ik kende een Duitser, een jongeman van ongeveer dertig jaar. Hij vertelde me dit verhaal: “Ik werd lid van de partij en weet je waarom? Ik had nog nooit van m’n leven een nieuw kledingstuk gehad. Ik had niets, ik kon geen werk krijgen. Toen kwam Hitler. Ik kreeg een baan, ik kon kleding kopen. Toen ik per ongeluk met een strijkijzer mijn nieuwe broek had verbrand, kon ik zomaar een nieuwe kopen.” Dat had ik goed onthouden.

Bij ons werd verder niet over dat NSB-lidmaatschap gesproken. Toen mijn vader de zaak in Arnhem kocht – wij zijn protestant, Arnhem is overwegend rooms-katholiek – werd ons als kind al ingepeperd, daarover praten we niet. Vader zei altijd: “Als ik in de la kijk, kan ik niet zien of het rooms geld of protestants geld is.” Zo was het met de NSB ook.

Van dat NSB-lidmaatschap had ik niet veel last. Misschien klinkt dat wel vreemd, maar ik ben altijd een eenling geweest. Mijn zuster ging tennissen en ik zat in de slaapkamer en bouwde m’n eigen wereldje. Ik heb nooit behoefte aan een (harts)vriendin gehad, ik leefde als eenling. Dat doe ik nog steeds.

Toen Nederland door de Duitsers werd bezet, kon je twee dingen doen: tegen de klippen op roeien, of je mond houden en de situatie accepteren. Als je een drogisterij hebt komen ze tandpasta, dweilen en zemen lappen kopen, want die waren in Duitsland niet meer te krijgen, en de zaak gaat gewoon door. Geld was eigenlijk onbelangrijk, vooral later in de oorlog. Het was veel belangrijker dat je goederen had. Dat gold voor alle gebruiksvoorwerpen. Er werd ook veel gehandeld in ruilartikelen. Dat was geen zwart handel, dat was gewoon: ik ruil die rok voor jouw broek.

Over het wegvoeren van Joodse mensen heb ik nooit iets gehoord. Ook nooit iets van gezien. Dat moet je op m’n woord geloven. Het enige wat ik ervan gemerkt heb, was toen ik een Joodse klant, die af en toe iets bracht voor de kunsthandel, niet meer zag. Toen zei ik tegen vader: “Goh, we zien mijnheer De Pirano Comtès niet meer.” “Nee,” zei vader. Of hij iets wist weet ik niet. Maar dat was het enige wat me opviel. Dat was gebruikelijk, thuis werd nergens over gesproken. Het enige wat ik van de oorlog merkte was dat toen mijn zuster een tweeling kreeg, ze maar voor één

kind een uitzet ontving. Het eerste wat je deed, was op zoek gaan naar kleertjes of kijken of je spullen kon ruilen. Het leven gaat zo. Dat klinkt misschien gek, maar voor een bepaald soort privéleven was geen plaats.

Vlucht naar Duitsland

Begin september 1944, toen Bijltjesdag dreigde, zijn wij weggegaan. Wij hadden familie in Duitsland, in Bocholt. Mijn broer ging niet mee en mijn oudste zuster ook niet. Zij was getrouwd en haar man was vreselijk anti-NSB. We hadden weliswaar een koffer meegenomen, maar ik had tegen mijn jongste zuster gezegd dat ze vier onderbroeken en twee onderjurken aan moest trekken. Ze was zo dik aangekleed dat ze niet eens naar de wc kon. Van dekens had ik rollen gemaakt, een rol van voren en een rol van achteren. Want wat je op je schouders draagt, dat weegt wel, maar dat merk je niet. Met mijn vader heb ik er niet over gesproken. De familie in Bocholt was niet zo blij met ons en toen zijn we gaan zwerven. Uiteindelijk zijn we bij Lehr in het noorden van Duitsland terechtgekomen. We hebben ruim een half jaar door Duitsland gezworven. Ik ging langs boeren om kleding te maken. Je kon nauwelijks kleding kopen, dat wil zeggen, daar had je bonnen voor nodig en men wilde graag overhemden, jurken, schorten en allerhande dingen hebben. Ik had natuurlijk zelf geen naaimachine, maar die mensen wel. Als ik dan een paar overhemden had gemaakt, dan werd er algauw gezegd: “Aan de overkant willen ze ook graag iemand die komt naaien.” Ik werd voornamelijk in de vorm van eten betaald, want we waren ondergebracht in een boerderij waar de boerin nog geen graankorrel kon missen. Op een dag dat ze witte bonen hadden geoogst, stond er een mand op tafel om te doppen. Wat doe je dan als je daar zit? Dan ga je meehelpen met doppen. Maar na een paar minuten was het genoeg en werd de mand met bonen weggehaald. Toen na een paar dagen de gedopte bonen in de hal stonden, nam ik mijn rok bij elkaar en gooide er een handje bonen in voor mijn moeder. Toen de boerin zag dat mijn moeder witte bonen kookte, vroeg ze haar hoe ze aan die witte bonen was gekomen. Mijn moeder antwoordde dat ik die had gekregen voor het naaien. “Nou,” zei de boerin, “dat is vreemd, want in de hele regio worden deze bonen niet verbouwd.” Met andere woorden: je hebt ze gestolen. Maar ze kon dat niet bewijzen. Op die manier heb ik meer van zulke streken uitgehaald in de oorlog. Ik heb dat nooit gezien als stelen, ik deelde het op een andere manier met iemand anders. Ik heb ook wel eens een paar dagen in een drogisterij geholpen en dan kreeg ik dank je wel. Ik kreeg niks, soms kreeg ik wat te eten, maar het vlees stond dan wel aan de andere kant van de tafel. Op een gegeven moment woonden we op een zolderkamer waar we zowat doodgevoren zijn. We kregen te horen waar we nog een deken konden vinden. Maar

daar zaten zulke grote gaten in dat je er je hoofd door kon steken. Gelukkig hadden we zelf dekens meegenomen. Daar had ik immers voor gezorgd. Ik kan me niet herinneren dat we schoenen hadden. Mijn zusje werd in een huishouding met veel kinderen ingekwartierd. In dat huis was een zolderkamer, maar die was op slot. Toen merkten we dat er steeds mensen uit Hannover kwamen die schoenen ophaalden. De mensen waar mijn zus in huis was hadden de schoenen, die ze normaal kregen voor het gezin, weggezet voor later, dan zouden ze meer geld opbrengen. Op een gegeven moment ontdekte ik de sleutel en toen heb ik een paar linnen schoenen meegenomen, net als mijn zuster. Naderhand werd me nog verweten dat mijn zuster van mij had geleerd hoe je schoenen moest stelen. Ik heb er nooit gewetensbezwaren over gehad, want die mensen maakten daar grof geld mee.

Internering en kamp

Opeens gingen er geruchten dat de Russen naderbij kwamen: niemand wist waar hij aan toe was. Vader vond dat we terug moesten gaan naar Nederland: “Uiteindelijk zijn we Nederlanders.” In Lehr had vader met de eigenaar van een vrachtwagen over de prijs van de reis onderhandeld en een afspraak gemaakt. We werden in de laadbak gezet die vol lag met rollen touw. Eenmaal over de grens zijn we naar Winschoten gegaan. Wij werden ingekwartierd bij NSB’ers. Toen Winschoten werd bevrijd kwam er een man aan de deur die iets wilde, maar ik vertrouwde het niet en er was verder niemand thuis. Later bleek dat de NSBfamilie waar we in huis woonden al samen met mijn vader op straat was opgepakt. Ik hield de deur op slot, maar hij dreigde met schieten als ik niet opendeed. Op het huis werd een plakkaat gezet: “Dit huis is eigendom van de staat.” Dat was het begin van alle ellende. Direct nadat mijn moeder en zusje thuiskwamen werden we opgehaald. We hebben eindeloos op het politiebureau gezeten, uren en uren. Van daaruit werden we naar een kamp gebracht. Dat was een oude leerfabriek in Winschoten. Voordat je erin kwam, moest je onder de douche, met alle vrouwen tegelijk. In die leerfabriek was een sproei-installatie om het leer te bewerken. Daar moesten we onder gaan staan en dan stond je tot halverwege je benen in het vuil van die leerlooierij. Dan kwam de commandant die zei: “Ik kom kijken, niet om in jullie hol te kruipen, maar ik wil jullie wél zien.” Dan moest je je naar achteren omdraaien en dan weer naar voren, steeds opnieuw. Dat was heel erg. Uit die smerige buisjes boven je hoofd liep dan een druppeltje water. De mannen werden ook in die leerfabriek opgesloten, maar op een andere afdeling. Je sliep in het stro. Omdat ik brutaal was, had ik al snel een baantje in de keuken. Ik moest babyvoeding klaarmaken, een soort vla voor de kinderen van drie, vier, vijf jaar. De keuken was een soort hok waar je de

mogelijkheid had om melk warm te maken. Je kreeg een pot met meel of wat het dan ook was en op de gok kon je daarvan babyvoeding maken. Ik weet nog dat een moeder, van wie de schoondochter net bevallen was, me wilde aanvallen omdat ik water bij de melk deed. Ik zei: “Je kleinkind is toch geen koe of kalf?” Maar ze maakte razend veel herrie. Ik had het naar mijn beste weten gedaan. Omdat ik een apothekersassistentenopleiding had gedaan, had ik geleerd hoe je dat moest doen. Voor een pasgeboren baby nam je half water half melk en daar deed je een schepje meel bij.

In de keuken was ook een soort luikje naar de mannenafdeling. Op een zeker moment kwam er een man naar me toe die wat pudding wilde hebben. Ik zei dat ik dat niet kon geven omdat ik al te weinig had voor de kinderen. Hij kon wel de bus krijgen om die leeg te schrapen. Dat wilde hij niet. Er zat nog ruim een beker in als je de moeite nam om de bus leeg te schrapen. En als je honger hebt, dan eet je bij wijze van spreken het blik ook nog op. Hij barstte kennelijk niet van de honger.

Er werden gamellen bezorgd waar dan zogenaamd eten in zat: dat grensde zo ongeveer aan varkensvoer. Tegen etenstijd konden de gevangenen aantreden op de binnenplaats met een bord of een blikken trommeltje of iets dergelijks waar je eten op kon doen. Ik had een klein steelpannetje als opscheplepel. Je hoorde “plop” en dan was de volgende aan de beurt. Wie geen vork had moest maar met zijn handen eten. Zelf heb ik een hele tijd met een schoenlepel gegeten. Mijn zuster zat ook in dit kamp. We sliepen op de eerste etage. Er was een houten trap zonder leuning met heel smalle treden, alleen geschikt voor mensen die zakken meel naar boven moesten brengen. Op een dag werd er geroepen: “Brand! Brand!” Iedereen stortte zich meteen op die trap. Ik was op blote voeten en ik trok eerst m’n schoenen aan, want ik dacht: “Met schoenen meer mans.” Toen lagen ze al onder aan die trap met gebroken benen. Er werd op elkaar getrapt want iedereen wilde eruit. Met al dat losse stro... Maar toen ik mijn schoenen aan had, werd er geroepen dat het al over was. Ik weet ook niet waar er brand was en óf er brand was, maar in elk geval, het bracht een grote chaos en ellende. De situatie was: hoe overleef ik? Ik dacht toch eerst aan mezelf of aan mijn zuster. Hoe aardig ik een ander mens ook kan vinden.

Later moesten we op het vliegveld werken en daar stond zo’n snotjongen van een jaar of achttien, negentien, in een keurig uniform. Hij vertelde me dat ik wel in de drek zou eindigen. Zo werd je verbaal ook nog de grond in geboord. Ze vonden zichzelf heldhaftig dat ze zoiets konden zeggen. Toen dacht ik: “Ik weet niet hoe je heet en ik zie je vermoedelijk nooit meer terug. Maar mocht ik je ooit tegenkomen, dan zal ik je zeggen dat jij een snotneus bent en dat ik het gemaakt heb.” Hoe? Dat wist ik niet!

Ik heb in dertien kampen gezeten. De namen ben ik voor het grootste deel kwijt, maar bepaalde dingen vergeet je nooit.

Uit Winterswijk herinner ik me een bewaakster. Wat er aan de hand was weet ik niet, maar iets beviel haar niet. Ze riep een wacht en zei: “Neem haar eens mee achter in de tuin en geef haar een pak ransel.” Op zo’n moment bleef je niets anders over dan mee te gaan, en te wachten op je pak ransel. Het was nog een jonge vent van een jaar of tweedrieëntwintig. We liepen naar de tuin en ik zei dat hij maar moest beginnen met slaan. Hij zei: “Maar ik heb daar helemaal geen zin in.” Waarop ik hem vroeg hoe hij dan wacht was geworden. Hij was werkloos en was naar dit kamp gestuurd. Toen zei ik tegen hem dat hij maar tegen de boom moest slaan en dat ik wel zou gillen. Zo zouden zijn superieuren tevreden zijn. In Winterswijk sliepen we ook op de eerste verdieping. Daar stond een olieton waar je je behoefte op kon doen en vaak was die ton tot aan de rand toe vol. Twee mannen moesten die ton van een ladder naar beneden dragen en mochten niet morsen. Dat gebeurde natuurlijk toch. Voor straf moesten de mannen op zo’n plein rondrennen terwijl een bewaker hen al fietsend met een zweep opjoeg. Je kunt natuurlijk nooit zo hard rennen als iemand fietst, maar de bewaker vond dat wel mooi werk. Ik werd een keer bij hem geroepen en toen zei hij iets over het lidmaatschap van mijn vader: “Je vader was een rotvent en je had niet zoveel van hem mogen houden.” Als ze je vader een rotvent noemen, dan gaat er wel iets in je binnenste tekeer, want mijn vader wás geen rotvent. Dit was een man, maar er waren ook vrouwelijke bewakers. De mannen waren slim, maar de vrouwen waren nog veel slimmer!

In Brabant had je bedden boven elkaar. Daar moest je op je zijkant tussen lopen omdat er nauwelijks ruimte tussen de stapelbedden was. Je kon je niet omdraaien in bed omdat je op los stro lag, en het stro anders naar beneden kwam. Als je daar ’s nachts een grote boodschap in een emmer deed, moest de hele barak een hele dag op appel staan, zonder eten. Er zijn mensen die dat gewoon niet kunnen ophouden, het komt, punt uit.

Ik heb alle mogelijke werkzaamheden gedaan in de verschillende kampen. Geen maand was hetzelfde. Je moet het je zo voorstellen: er komt een man binnen en dan zitten daar vijf vrouwen. Dan zegt zo’n man tegen je dat je mee moet komen en dan ga je mee. Als er dan een auto buiten staat, soms moest je marcheren, dan ga je mee. Je komt ergens aan en dan werd gezegd: “Op dit veld moet je alle rupsen uit de boerenkool halen.” Of je krijgt de opdracht om iets schoon te maken. Ik heb zoveel van dat soort werkzaamheden gedaan, je raakt de tel ervan kwijt. Op een gegeven moment moesten er netten geknoopt worden voor de vissers. Dan werd gevraagd wie netten kon knopen en ik zei gewoon dat ik dat kon. Ik had er geen flauwe notie van,

maar ik bekeek eens goed hoe dat ging en toen kon ik netten knopen. Want ik ben altijd aan het handwerken geweest. Ik dacht: “Dat kan geen geheim zijn, als zoveel vrouwen dat kunnen, moet ik ook netten kunnen knopen.” Na een poosje viel de voorvrouw uit en toen werd ik voorvrouw. Dat betekende dat je verantwoordelijk was voor een ploeg van een vrouw of acht. Je moest zorgen dat er genoeg werk werd afgeleverd en dat er geen garen werd verdonkeremaand. En dat deden we nou juist wel, en vaak, want garen kon je altijd ergens voor gebruiken. In Winschoten moesten we een kelder schoonmaken en daar stonden allemaal ingemaakte kersen op de rekken. Ik zei tegen mijn maatje: “Weet je wat we doen, we pakken zo’n fles kersen mee en daar eten we net zoveel van als we willen.” Maar toen wisten we niet waar we de pitten moesten laten. Er bleef ons niets anders over dan ze terug te doen in de pot en die hebben we weer terug in het rek gezet.

In een ander kamp werden we naar een school gestuurd, waar we de vloeren moesten dweilen. Maar er waren geen dweilen, er waren geen emmers, geen bezems en toen zeiden we: “Ja, we willen wel dweilen, maar hoe doe je dat zonder spullen?” Een van die kerels kwam op het lumineuze idee dat we onze directoires maar uit moesten trekken. Ondertussen had hij buiten een of andere bak op de kop getikt, waar water in kon: “Dan kunnen jullie dweilen.” Je had al van die slechte kleren en als je dan ook nog moest dweilen zonder onderbroek aan, wetend dat die wachten achter je staan, dan voelde je je dus helemaal niet prettig. Je ging terug naar het kamp en daar probeerde je die onderbroek uit te wassen. We kregen zo’n kussentje gevuld met zeep en daar kon je drie keer je handen mee wassen en dan was het leeg. Je probeerde je broek “met zeep” uit te wassen maar dat ging slecht: als ze aan de lijn werden gehangen om te drogen, zagen die onderbroeken eruit als dweilen. Op het moment dat er een commissie van hoge heren kwam, zeiden ze: “Kijk, nu kun je zien hoe vies die wijven zijn, daar hangt hun wasgoed.”

In kamp Avegoor was het een verschrikking. Daar gebeurden dingen die door dominee Van der Vaart-Smit beschreven zijn en die op dat moment door de regering in twijfel werden getrokken.

In Avegoor zaten we met 800 vrouwen in een sporthal. Daar hing een rij herenurinoirs naast elkaar. We hadden nog geluk dat die urinoirs nogal puntig naar voren staken. Je stond daar altijd in de rij en als je aan de beurt was probeerde je net als een hond in die pot te plassen: broek naar beneden, been omhoog. Toen een commissie namens de regering kwam kijken werd er gezegd: “Kijk, zo plassen die landverraadsters.” Er waren maar twee gewone toiletten waarvan er één permanent verstopt was, dus als je een grote boodschap had, dan had je geluk als die vrij was. Als die niet vrij was, ja dan moest je het maar ergens anders zien te doen. Dan werd

er tegen die commissie gezegd: “Kijk, hoe ze leven in de stront.”

In dat kamp heb ik vanaf de eerste verdieping met eigen ogen gezien hoe de vrouwen van de daar geïnterneerde mannen gepest werden. Er werden twaalf mannen over het terrein gejaagd. Waarover het ging wist ik niet, maar de geïnterneerde vrouwen werden gedwongen om naar hun man te kijken. Als je ziet dat je man ondervoed, slecht gekleed, weinig aan de voeten, heen en weer gejaagd wordt in de regen, dan gaat je dat door merg en been.

“Wat sta je daar te kijken?” werd er tegen mij gezegd. “Ja jij, kom jij eens naar beneden,” en toen werd ik buiten in de regen gezet. Ik had de volgende dag veertig graden koorts. In een kamp denkt de leiding dat er geen thermometers zijn. Op een bepaalde manier wist iemand toch aan een thermometer te komen. Maar ik moest wel mooi werken! Ik kon niet op mijn benen staan, maar werken moest je. Je stond te wiebelen op je benen, je kon niet zien wat je deed. Je was zeg maar halfdood. Maar halfdood was je niet, want dat ben je niet zo gauw. Maar je was niet meer van deze wereld.

Voor seks was ik te oud en ook niet knap genoeg. 's Avonds werden er zo'n stuk of zes, zeven meisjes gehaald om dienstbaar te zijn aan de bewakers. Ik heb me er verder nooit mee bemoeid, want ik dacht: “Daar moet ik niet bij gezien worden.” Een vrouw zei: “Noem me maar prikplank.” Er waren ook vrouwen die dat zogenaamd vrijwillig deden. Op die avonden was er voor hen wat te eten of iets te drinken. Je hebt gewoon vrouwen die daar voor “in” zijn.

Er was een oude vrouw die een doos bij zich had waar ze haar hoedje in bewaarde en dat had ze angstvallig iedere keer weer mee kunnen nemen. Op een avond zei ze: “Vanavond zet ik mijn hoed op, dan spring ik over het prikkeldraad en loop ik weg.” We hebben haar tegen kunnen houden, want ze was het echt van plan. Maar er waren mannen, en zeker in Avegoor, die zich bij bosjes opgehangen hebben. In de perioden dat ik er was – ik ben er twee keer geweest – waren er zeker zes of zeven mannen die er een eind aan gemaakt hebben.

In kamp Avegoor moesten we kraagjes haken. Diegene die dat liet doen, heeft het naderhand wel geweten. Want toen werden nog kraagjes gehaakt met heel dunne haaknaalden, zo dun als een naald en een kraagje moest in één dag klaar zijn. Er waren vrouwen die dat niet konden volhouden. Zij werden naar een oogarts gestuurd en kregen een bril van zeven cent, want er moest gehaakt worden. Dat was voor een winkel in Nijmegen, waar handschoenen, kraagjes, sjaaltjes en speldjes verkocht werden. Jaren later, toen ik getrouwd was, heb ik de mooiste bontmantel aangetrokken die ik toen had en ben er naartoe gegaan. Ik heb ze álles laten uitpakken. Ik wilde kraagjes zien, ik wilde handschoenen passen, ik wilde sjaaltjes

bekijken, ik wilde de kralen tellen... Ik ben er uren bezig geweest. Daarna zei ik: "Ik kom morgen terug, want ik wil nog even over de kleur nadenken." De volgende dag heb ik dat weer gedaan. De eigenares kon niets tegen me beginnen, maar ze keek me wel aan en ze dacht natuurlijk: "Wie ben jij?" Zo heb ik wraak genomen!

Toen ik in het kamp in Varsseveld in de Achterhoek zat, werd ik ziek. De kampdokter onderzocht me en constateerde dat ik een vleesboom in mijn buik had. Ik moest geopereerd worden, want ik hield het niet meer uit van de pijn. In de kelder van het kamp werd ik geopereerd. Ze begonnen al te snijden voordat de verdoving werkte. Ik hoorde ze nog zeggen: "Ja, snij dat ook maar door," en toen ben ik bewusteloos geraakt. Later bleek dat ze iets bij me hebben doorgesneden waardoor mijn gevoel voor seks is verdwenen. Een of andere zenuw die daarmee in verband staat.

Ik ben pas heel laat getrouwd, op mijn 45e. Mijn man heeft er nooit iets van gemerkt omdat ik het spel wist mee te spelen. Als hij het al gemerkt heeft, heeft hij er nooit iets over gezegd. Maar dat was natuurlijk niet leuk.

Op een mooie dag werd er gezegd dat ik de volgende dag naar Nijmegen gebracht zou worden. Ik moest verschijnen voor het tribunaal aan de Oranjesingel. Hoe ik ben gegaan weet ik niet meer. Maar in elk geval met een bewaker. Hij heeft me niet geboeid, maar het scheelde niet veel. Ik moest naar een heel mooie villa en werd onmiddellijk naar de kelder gedirigeerd. Daar zat je urenlang, of je dorst of honger had maakte niets uit. Ik moest eerst bij een advocaat komen die me de les las over wat ik allemaal had gedaan. Het was allemaal uit de lucht gegrepen. Dat er zwart gehandeld werd in de zaak van mijn vader. Vader een zwarthandelaar? Ik weet nog dat mijn vader tegen me zei: "Daar beginnen wij niet aan." Aan het eind van het verhoor kreeg ik te horen dat ik tot twee jaar internering werd veroordeeld. Op dat moment heb ik het niet goed gedaan, want toen heb ik m'n schouders opgehaald en gezegd: "Nou, daar zal ik ook wel doorheen komen." Dat was helemaal fout: ik had spijt moeten betuigen van mijn lidmaatschap en moeten zeggen dat ik me weer als een goede vaderlander zou gedragen.

Vrijlating

De kampcommandant in Varsseveld vond het een grof schandaal dat ik nog steeds geïnterneerd was. Hij heeft ervoor gezorgd dat ik wederom voor het tribunaal moest verschijnen. Opnieuw werd mij de les gelezen en ik moest beterschap beloven. Dat heb ik niet gedaan, want ik zei dat ik niet iets kon beloven wat ik nooit had gedaan. Daarna werd ik vrijgelaten. Ik had me nooit met de NSB bemoeid. Het was gewoon

zoals je een abonnement op de radiobode neemt. Maar dat was natuurlijk niet goed. En als je dan verder bedenkt dat mijn vader een welvarend koopman was. Er zijn altijd mensen die dat niet prettig vinden. Als zich dan een gelegenheid voordoet, moet je hangen. Ik heb twee jaar gehangen.

Mijn vader kwam betrekkelijk vlug vrij. Hij heeft misschien drie weken gezeten. Hij was ziek en ze hebben toen het risico niet aangedurfd, denk ik. We waren alles kwijt. Mijn jongste zusje is ongeveer een jaar geïnterneerd geweest. Mijn moeder heeft nooit gevangengezeten.

Na mijn vrijlating heb ik eerst gewerkt bij een juwelier. Maar hij begon al snel te sarren en allerlei vervelende vragen te stellen. Ik zei dat ik ziek geweest was en dat we door een bombardement alles waren kwijtgeraakt. Thuis gaf ik mijn salaris af en ik kreeg vijf gulden in de maand zakgeld. Thuis was het armoe troef. Want we werden nog steeds achtervolgd door dat NSB-lidmaatschap.

Ik wilde graag een eigen zaak hebben, maar daar had ik een middenstandsdiploma voor nodig. Ik dacht: “Nu moet ik zorgen dat ik dit diploma krijg.” Ik wist heel goed dat het niet voor me weggelegd was om een diploma te halen. In Bocholt woonde familie waar ik regelmatig op bezoek kwam. Op een dag wees ik mijn tante een winkeltje aan en zei: “Kijk, dat winkeltje, daar ga ik ooit een handwerkzaak beginnen.” Maar ja, je kon de mensen die er in zaten er niet even uit zetten. Een half jaar later belde mijn tante op: “Jouw winkel staat te huur.” Ik er naartoe, want ik had gehoord dat men in Duitsland een zaak kon beginnen zonder zoveel regeltjes. Toch bleek dat ik wel allerlei papieren moest regelen, net zoveel regelingen als in Nederland, maar dat middenstandsdiploma was niet nodig. Uiteindelijk heb ik een vergunning gekregen. Ik ben het winkeltje met achthonderd gulden gestart terwijl ik in een kelder woonde. Ik kocht een breimachine en ik heb gebreid, letterlijk voor centen. Ik heb dat breiwinkeltje draaiend gekregen en tot een grote winkel uitgebouwd. Ik heb op een dakkamer gewoond en alleen maar keihard gewerkt. Ik kocht het goedkoopste eten wat er was: als rabarber duur was wist ik niet wat het was, als het acht cent kostte wist ik het wel. Op deze manier heb ik tien jaar gewerkt.

Huwelijk

Ik leerde mijn man kennen toen ik een bontmantel wilde kopen. Hij bleek ook lid van de NSB te zijn geweest en had in zijn leven veel tegenslag gehad. Het gekke was dat ik die man al m'n leven lang kende. Als je me toen ik jong was had gezegd: “Met hem ga je trouwen,” dan had ik geantwoord: “Dat is de laatste man van de wereld, die wil ik zeker niet.” Maar we raakten aan de praat. Ik was in dat bontwerk geïnteresseerd omdat al het handwerk me erg interesseert. We kregen een relatie. Ik

ben met hem gaan samenwonen en heb mijn winkel aan de kant gedaan. Mijn familie nam me dat hoogst kwalijk. Wat moest ik met zo'n twintig jaar oudere man? Omdat seks voor mij geen rol speelde, had ik daar geen problemen mee. We waren twee handen op één buik. Ik was 45 toen hij vroeg of ik zijn vriendinnetje wilde worden. Ik zei: "Nee, ik wil je vrouw worden." Mijn man was toen al koninklijk, pauselijk en keizerlijk "hofbontwerker". Als je Wilhelmina ziet met dat nare bontje om, mijn man had dat gemaakt. Hij had ook voor de paus gewerkt en had op dat gebied een heel grote naam. Voor een doorsneebontwerker is het armoede lijden, maar er zijn ook topkleermakers en wij hoorden bij de vijf, zes grootste zaken. Ik heb daar het mijne aan bijgedragen, mijn knobbel – kleding ontwerpen – kwam weer van pas. Ik maakte bodywarmers die in die tijd absoluut niet in de mode waren en verkocht die voor goud. Ik vond het een zálíg vak, het is zo heerlijk! Ik heb boven nog steeds een bontmachine staan. We hebben hard gewerkt. We hadden geen auto, ik hield de hand op de knip. We hebben behoorlijk gegeten, maar geen oesters en ook geen truffels. Mijn kleren maakte ik zelf en ik regelde alles. Op zekere dag zei ik: "Nou zijn we boven Jan." De gezamenlijke hypotheek was afbetaald. Ik zei tegen mijn man: "Nu wil ik niet meer werken, want ik begin aan later." Hij vroeg: "Waarom?" Ik zei: "Ik ben 61 jaar en er zijn nog zoveel dingen die ik wil doen waarvoor ik nu geen tijd heb." We hadden geld genoeg, dus later kon nu beginnen. Mijn man overleed na ruim een halfjaar. We hadden net een huis gekocht even over de Nederlandse grens. Voor mij bestaat de grens niet, want ik spreek vloeiend Duits. Daar heb ik tien jaar gewoond tot ik kanker kreeg. Toen ik was hersteld, heb ik dit huis gekocht. Ik ben nu 93 en wil hier blijven wonen tot mijn dood.'